

על תפיסת הנס של המהר"ל

משיעורי "בית מורשה"¹

הנס הוא אחד ממושגי היסוד של המחשבה היהודית. אולם עם הופעתו ירדו כרוכים עימו¹ הקשיים שאיתם נאלצו להתמודד המאמינים בו. הדים לקשיים שמעוררת תופעת הנס ניתן למצוא כבר בתקופת המקרא ובדברי חז"ל, אולם הבעייתיות הכרוכה בה צצה במלוא חריפותה בהגות היהודית של ימי הביניים. הפתרונות שהוצגו על ידי הוגים שונים עמדו לנגד עיניו של המהר"ל מפראג בשעה שגיבש את תפיסתו החדשנית.

יחסו של המהר"ל לתופעת הנס איננו מנותק מתפיסת המציאות וההיסטוריה בהגותו. תפישתו של המהר"ל היא ביטוי למאבק בפרשנות המיתית של האגדה. המהר"ל, כרבים אחרים, איננו מתנגד למיתוס כשלעצמו, בחינת שפה. ואולם הוא שולל את המיתולוגיה המעמידה במרכזה את סיפורי האלים, התהוות העולם ומערכת היחסים שבין האלים והעולם, לא כבעלי משמעות סימבולית או אלגורית כי אם כתיאורים ריאליים. המיתוס הוא סיפור וגם ליהדות "סיפור" משלה. הוא מורכב, בין השאר, מבריאת העולם, בחירת עם ישראל, ההשגחה ותהליך הגאולה. כל תפיסה אנושית חייבת להאחז במיתוס משום שאלמלא כן אין לה קיום והתמדה. החשיבה הפילוסופית המופשטת המובאת לקיצוניות רדיקלית מאבדת את חיוניותה. אפילו פילוסופיה הנראית רציונאלית לכל דבר, כדוגמת הפילוסופיה ההגליאנית, כוללת מרכיבים מיתיים כגון תהליך ההתפתחות הדיאלקטי של העולם על מימדיו ההיסטוריים, החברתיים, הפוליטיים והכלכליים. תהליך התפתחותה של אידיאה ההולכת ומגשימה את עצמה במציאות, אף הוא מיתוס, למרות שהוא מנוסח בדרך מושגית. ההכרה במיתוס, הינה איפוא, מרכיב חיוני בדרך המחשבה ובדימויו של האדם ומאפשרת אחיזה במה שמעבר למציאות היומיומית, ואולם חשיבה מופשטת תופשת את המיתוס רק כאמצעי ביטוי ולא כבעל ערך אמת.

ביטוי לעמדתו של המהר"ל המצדדת בהכרה במיתוס כשפה סובייקטיבית אנושית מצוי בחידושי אגדות למסכת ראש השנה (עמ' ק"ג): "ואתה בן אדם אל תשגיח [על] הפילוסופים אשר אמרו כי איך יתכן שינוי אל הש"י להיות מתקרב פעם בהתייחסות אל העולם ופעם לא, כי אנו אומרים שהוא הכל

¹הדברים הם תמצית שיעור של פרופ' בנימין איש שלום שניתן ל"בית מורשה" והם מודפסים על אחריות העורכים. לעיון רחב יותר בסוגיה זו וביסודותיה השיטתיים וההרמנויטיים ראה: בנימין איש שלום, תנין, לויטן ונחש-לפשרו של מוטיב אגדי, דעת 19, -79, 101, ותמר רוס, הנס כמימד נוסף בהגות המהר"ל מפראג, דעת 17, 96-81.

מצד המקבל והוא האדם המקבל". שאלת הפילוסופים ביחס להשגחה האנושית מופרכת, לדעת המהר"ל לא מפני שאינה נכונה אלא מכיוון שהיא מכוונת כלפי טענה שלא נטענה. תפיסה זו, המתייחסת אל הא-ל כמתקרב וכמתרחק חליפות נובעת מנקודת מבט אנושית. השפה האנושית המתיחסת אל הקב"ה היא שפה מיתית ולפיכך אין טעם להכביר עליה קושיות בעלות אופי פילוסופי.

המחלוקת מתגלעת בשעה שנשאלת השאלה מהו מעמדו של המיתוס ושל האירועים המתוארים בו? התפיסה המיתולוגית גורסת כי הסיפורים המיתיים מתארים באופן אדוקוטי, תואם, את המציאות כפי שזו היתה בפועל. על פי תפיסה זו הסיפור המיתי מתאר מציאות ריאלית שאכן התרחשה. יתר על כן סיפור זה איננו בגדר סיפור היסטורי בלבד, אלא הוא דרמה המתרחשת כאן ועכשו. הפולחן המיתולוגי, תוך כדי הצגת הסיפור, משחזר ומחדש הוויה אקטואלית ועכשווית של אותו מיתוס.

המהר"ל מייצג גישה הקוראת לדה-מיתולוגיזציה מוחלטת של החשיבה האנושית, היינו לשלילת האופי המיתי של ההיסטוריה והאמונה וזאת מבלי לשלול את ערכו של המיתוס ואת חיוניותו כשפה. התפישה האלטרנטיבית שהוא מציע הינה פרשנות אליגורית של האגדה. אליגוריה זו אינה אליגוריה פילוסופית-רציונליסטית כדוגמת זו של פילון הרואה את הסיפור כמשל בלבד והמציעה פרשנות מושגית לאירועים, כי אם אליגוריה מיסטית הגורסת כי אירועים אלו משקפים יחסי גומלין ממשיים בין כוחות רוחניים מטאפיסיים. דוגמה מובהקת לגישה פרשנית זו מצויה ב"גור אריה" לספר בראשית (עמ' קנו). המהר"ל מסביר שם את המדרש המתאר את האבנים המתקוטטות ביניהן בשאלה על מי מהן יניח הצדיק את ראשו. הפרשן הרציונליסט ודאי לא יפרש את המדרש כמתאר מציאות ממשית. וכי האבנים יכולות לריב? אולם המהר"ל מסביר את הריב כמאבקים מטאפיסיים בין כוחות המייצגים מגמות של ריבוי ואחדות בבריאה, ומעניק לסיפור באמצעות האליגוריה את המימד האונטולוגי-מטאפיזי. דוגמה מפורסמת נוספת היא הסברו של המהר"ל ל"מאי חנוכה" (חידושי אגדות א, עמ' ד) ולמשמעות נס פך השמן ונצחון החשמונאים:

"ודווקא נס זה נעשה, כי עיקר רשעת היוונים שטמאו את ההיכל, וכמו שאמרו שכשנכנסו יוונים להיכל ר"ל שהם טמאו את ההיכל. וכן אמרו בכל מקום אבני מזבח ששקצו אנשי יוון וכן בכמה מקומות. והשם יתברך ראה רשעתם שטמאו היכל שלו, ונתן כח ביד חשמנאי [ובניו] שהם כהנים עובדי השם בהיכלו, ואלו נצחום דווקא ולא אחרים".

המהר"ל מנתק את האירועים מהמשמעות הארצית, הריאל-פוליטית שלהם וטוען כי בבסיס אירועי המלחמה והנצחון שבא בעקבותיה לא עמדו שיקולים וגורמים צבאיים פוליטיים. מלחמת החשמונאים ביוונים מבטאת מאבק בין תכונות יסודיות מטאפיזיות מנוגדות; עיקר תכונתם וסגולתם של היוונים מתעמתת עם עיקר תכונתם וסגולתם של ישראל המיוצגת באופן המובהק על ידי הכוהנים ועבודת המקדש. המציאות הריאלית אינה אלא שיקוף של מציאות מטאפיזית עליונה.

אף תיאורי הניסים הרבים זוכים לפרשנות מחדשת על ידי המהר"ל. פרשנות זו תובהר היטב על ידי עיון בהסברו למעשה הידוע במסכת שבת (נג:) על אודות אדם אחד "שמתה אשתו והניחה לו בן לינק ולא היה לו שכר מניקת ליתן ונעשה לו נס ונפתחו לו דדין כב' דדי אשה והניק את בנו":

"ונעשה לו נס ונפתחו לו שתי דדין. המאמר הזה יסבול לפרש אותו כפשוטו דהא אמרינן (חולין ק"ד,

א) המבשל במי חלב פטור ומזה יש לך ללמוד דיש חלב לזכר. ומכל מקום קצת יש ראייה מה שלא

הזכיר בשמו מי שנעשה לו הנס הזה, נראה לומר שלא היה נס זה גשמי רק היה מופשט מן הגשמי

שכאשר מתה אשתו נפתחו שתי דדיו והניק את בנו וזה כי האדם כל עניניו מסודרים מושכל ומורגש

גם-כן, וכאשר מתה אשתו היה נעשה לו נס במושכל שנפתחו שתי דדיו כשתי דדי אשתו והניק את בנו

אף על פי שלא היה זה במורגש לגמרי. [כי] לפעמים אף על פי שימצא הנס בסדר המושכל לא נמצא

הנס במורגש, וזה לחסרון הגשמי שאי אפשר שימצא הנס לגמרי בפועל ובמורגש מכל מקום הנס הוא

מועיל שנחשב לו שיש פת בסלו .. [ומתוך שהיה מוצא מזונות השייכים לתינוק חלב וביצים דבר השייך

לתינוק דווקא אע"ג שלא היה מוצא בקלות מזונות השייכים לו ובזה נראה כי השי"ת נותן לו להניק

הבן, אע"ג שלא היה לו מזונות לעצמו כמו אם שמניקה בנה ובדבר זה נודע כי נשתנה עליו סדרי

בראשית בסדר המושכל עד שנפתחו דדיו כשני דדי אשה]."

המהר"ל נרתע מלהסביר את הנס שהתרחש לאותו אדם כאירוע שחרג מחוקי הטבע. זאת למרות שגישות קודמות לו, כדוגמת זו של הרמב"ן, הצליחו ליישב, בדרגות שונות של הצלחה, את ייתכנותו של האירוע העל-טבעי עם דרישות התבונה. המהר"ל, לעומת זאת, טוען כי המציאות הינה בעלת שני מישורים "כי האדם כל עניניו מסודרים מושכל ומורגש גם-כן". המימד ה"מורגש" של המציאות הינו המימד הריאלי של "עולם כמנהגו נוהג". בנוסף לכך קיים מימד אחר, "מושכל", של המציאות המעניק משמעות חדשה למציאות. משמעות חדשה זו אינה מביאה בהכרח לשינוי המציאות אולם היא שוללת את הבלעדיות של התפיסה הריאלית. אדם יכול לחיות כל ימיו במישור המורגש שהוא בעל חוקיות

וכללים קבועים, המאפשרים לו לחיות את חייו בצורה בהירה ורצינואלית. אולם מישור זה הוא רק פן אחד של המציאות. המציאות היא לא הריאליה. יש בה מימד של עומק, מימד של רוח, "מושכל", וכשהאדם מתוודע אליו משתנה התפיסה הריאלית של העולם. מימד ה"מושכל" איננו נספח ומתלווה למימד ה"מורגש" של המציאות אלא הוא משנה את תפיסת המהות של המציאות כולה. רוצה לומר, אין הוא משנה את התהליכים הטבעיים עצמם, אלא הוא מתייחס למציאות הריאלית כאילו היתה כאן התרחשות במציאות המושכלת. ה"נס המושכל", בדמות מציאת מזונות לתינוק, הוא מציאות ממשית שהתרחשה בתוך מסגרת טבעית. ביטוי של הנס הינו בכך שהאב מצא מזונות המיוחדים לתינוק דווקא, ובכך נעשה "כאילו נשתנו עליו סדרי בראשית ונעשה לו נס", אולם הנס התרחש במישור הריאלי, וככזה הוא ניתן להסבר.

למהר"ל מסביר לגבי חנוכה כי נס פך השמן נועד לצורך מתן מופת כי נצחון המלחמה היה אף הוא אירוע ניסי "ולפיכך נעשה הנס על ידי נרות המנורה שידעו שהכל היה בנס המלחמה גם-כן". ולכאורה קשים דבריו שהרי משמעות המלחמה לבדה היא שהיתה זקוקה להארת אופיה הניסי ולא המציאות כולה ומדוע הוא כותב "שהכל היה בנס"? אלא שהמהר"ל רומז, קרוב לוודאי, שתופעת הנס משמשת קריאה לאדם להתבוננות אחרת במציאות, על היבטיה הטבעיים וההיסטוריים. התבוננות זו איננה עומדת בסתירה לעובדה שעניני העולם ממשיכים לנהוג בדרך הטבע, אולם המשמעות של העולם הזה על האירועים השונים שמתרחשים בו היא ניסית. ללא הבנת משמעות זו אין הבנה של הטבע וההיסטוריה לאשורם. מימד הנס המצוי במציאות הוא ההופך את אוסף הנתונים והעובדות הבודדות למארג שלם בעל תוכן ומשמעות. זה המימד של הנס.

להבהרת הענין ייתכן שניתן לראות מקבילה לתפיסת המציאות הניסית בתפיסה ההלכתית. אחד המאפיינים המובהקים של ההלכה היא בניית תפיסת עולם שלימה, "קונסטרוקציה אידיאלית" כלשון הרי"ד סולוביצ'יק, היוצרת מציאות באמצעות הגדרות ומושגים הלכתיים. כל הענין הזה איננו אשליה בעלמא אלא זאת יצירת עולם אלטרנטיבית. העולם כשלעצמו הוא נייטרלי. בכך שאנו מתערבים בו ומעצבים אותו על פי אידיאה מסוימת אנחנו קובעים את מהותו ומגדירים אותו.

אדם יכול להתייחס לאותה מציאות בדרכים שונות ומצבו הקיומי, אשר יגזר מהתייחסויות אלו, יהיה בפועל שונה בכל פעם ופעם. תיזה זו מוכרת לנו מכתביו של ויקטור פרנקל. ההתייחסות השונה של אנשים המצויים בסיטואציה זהה, תקבע את מהות קיומם במציאות, את דרך התמודדותם, יכולתם

להשרד, ואת טעם קיומם. ניתן לתאר שני אנשים העומדים באותו מצב של אותו יהודי אלמן, חסר שם, המגיבים בדרכים שונות לאותה דילמה: הראשון יאמר "אני בודד וחסר ישע, אין בכוחי לכלכל את התינוק", והוא ימסרו לאימוץ. לעומתו אדם אחר יראה במעט שהוא משיג לתינוק את ההשגחה האלוהית המסייעת לו.

התרחשות הנס הוא מצב של בדיעבד. אופן הראיה האמיתי משמעו הבנה שהקדוש-ברוך-הוא לית אתר פנוי מיניה כלל, הוא חדור ושוכן בכל מקום. כל תהליך וכל אירוע הוא יצוג של נוכחותו. אולם כיוון שעולם כמנהגו נוהג וכיוון שאנו רגילים לראות "כוכבים במסילותם" אנו חדלים לראות את הפלא שבדבר משום שהכל שייך לחוקיות. הפליאה נעדרת בשעת ההרגל. רעיון הנס בא לזעזע אותנו, להוציא אותנו מן השגרה, לסמן משהו ולציין משהו שלא היינו מבחינים בו בגלל השגרה למרות המצאותו.

המהר"ל מציב תפיסה אלטרנטיבית של הנס שאינה מעקרת את משמעותו הקלאסית הרואה בו "אות" או "מופת" למציאות האלוהית. ברם, גישה כדוגמת זו של המהר"ל, הטוענת שהנס מהוה סימן למציאות המטאפיזית בכללה מעוררת את השאלה בדבר הצורך בנס ואופן זיהויו. שכן אם הכל נס אזי אין משמעות לנס, לאירוע החד פעמי החורג מהיומיומי. המהר"ל מתמודד עם קושיה זו בטענה כי למרות שהטבע, ההיסטוריה, והאדם הינם ישויות אלוהיות הרי שאלו אינן מובחנות בראיה השגרתית היומיומית. התזכורות מתרחשות לא במציאות הריאלית אלא במימד הרוחני שתודעתו של האדם מצליחה לאחוז בו כפעם בפעם. אפילו ניסים גלויים ניתנים לפרשנויות שונות: נס עלייתו של אליהו לשמים מתפרשת באופן שונה על ידי הצופים במחזה. אלישע מבטא את כאב הפרדה בצעקתו "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" (מל"ב, ב, יב) בעוד שבני הנביאים, אשר ככל הנראה צפו אף הם בעלייה (שם, שם, ז) מציעים לאלישע "ילכו נא ויבקשו את אדוניך פן נשאו רוח ה' וישליכהו באחד ההרים או באחת הגאות" (שם, שם, טז). ייתכן שאף במעמד ההוא לא התרחש כל שינוי במציאות הריאלית אלא במישור התודעתי של בני ישראל.

חשוב להדגיש כי תפיסת המימד הניסי בתודעה האנושית אינה מצביעה על קיומה הסובייקטיבי בלבד, התלוי בהכרת האדם. המהר"ל ודאי סבור כי המישור המטאפיזי של המציאות קיים כשלעצמו ללא תלות בהכרה האנושית. בענין הנס, לדוגמה, טען המהר"ל שאין קשר בין דתיותו של האדם לנס המתרחש לו. הנס מתרחש אף בשעה שאין בעל הנס מכיר בניסו ובמקרה כזה המישור הריאלי והמישור המטאפיזי של המציאות מתקיימים במקביל ללא כל זיקה ביניהם. אבל אז אין נס. המישור התודעתי

פסיכולוגי של האדם הוא זה היוצר התאמה בין שני המישורים, הריאלי והמטאפיזי, והוא המגלה את הנס.

פרשנותו החדשה של המהר"ל אינה גורסת, איפוא, שהנס איננו ריאלי אלא טוענת שבכל תופעה ריאלית יש מימד של נס וצריך להבין את משמעות הנס בהקשר כזה. מגמת הפרשנות המסורתית אמונית צריכה, אם-כן, לא להפוך את ההיסטוריה של הניסים להיסטוריה ריאלית אלא להפוך את ההיסטוריה הריאלית להיסטוריה של ניסים.